

4. Island: Historia ligg gjømt i språket

Av *Helge Sandøy*

Tungan geymir í tímann straumi
 trúi og vonir landsins sona,
 dauðastunur og dýpsu raunir,
 darráðarljóð frá elzru Þjóðum.

(Matthias Jochumsson 1835–1920
 i diktet «Íslensk tunga» 1893)

Tunga geymer i tidarstranun
 trui og voni til landsens søner,
 daudesøn og sårast roynsl,
 blodig strid frá dei eldste tider.

(«Det islandske tungemålet»,
 til norsk ved Ivar Orjland i
Islandske gullalderdikt 1800–1930)

Kva plass språkspørsmåla har fått i politikken og kulturlivet, skiftar frå land til land og er avhengig av dei politiske tilhøva. På stader er det språklige medvitet sterkare enn blant islendingane, og sjeldan ser ein språket brukt som samanbindingsmiddel betre enn på Island.

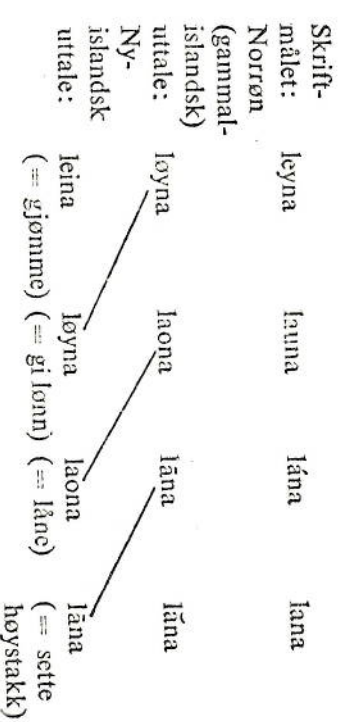
Mange islendingar har vanskelig for å tenke seg at det fins det ein kan kalle dialektstilige eller klassespråk i islandsk. Språket er symbolet på einskapen i folket. Språket gir òg byrgskap og kveik til sjølvhøvdingsstrongen ved at det drar linjene bakover i tida. Morsmålet ber med seg historia inn i nåtida. Dermed står islandskan også som symbolet på einskapen i tid.

Kvifor og korleis har desse språkhaldningane grodd så fast i det islandske folket? Og kvifor er islandsk eit så særmerkt mål? Eg skal i denne artikkelen prøve å syne korleis språkspørsmålet knyter seg nær til den politiske historia til Island og spelar ei viktig rolle i samfunnet.

Språkhistorisk usyn

Kor sant er så bildet av språklig einskap? Korleis ville det ta seg ut om ein moderne islending brått møte Egill Skallagrimsson og måtte snakke med honom? Når dei bare blei hit vane med kvarandre, skulle dei nok greie å gjøre seg forståelige for kvarandre. Ordtilfanget har sjølvsegst endra seg med samfunnsutviklinga, nye ord er laga og gamle ord har fått ny tyding. Endringane i setningsbyggingen er trulig ikkje større enn at det ville verke som om Egill orda seg svært høgtidlig. Dei mange bøyingsendingane er nær på dei same. Dei største problema ville helst komme av dei svære lydutviklingane i vokalsystemet som har skjedd i islandsk sia landnåmstida.

For bare å få ein gløtt av lydendringane skal vi ta med noen døme frå vokalsystemet (uttalen er sjølvsegst bare tilnærma, * tyder lang uttale av vokalen, * stutt uttale):



Her ser vi at alle orda har fått endra uttalen. Men strekane syner at det som har skjedd, liknar ei forskyving. Det kunne nok ha skapt litt forvirring og noen mistydingar med det same Egill livna opp att.

Men under alle desse lydovergangane er dei aller fleste

lydane blitt haldne frå kvarandre, dei har ikkje falle saman eller blitt blanda saman. Det gjør at dei same orda blir skilde frå kvarandre i nysjandsk som i norrønt, bare på ein annan måte. Dette er løyndommen bak at ein kan skrive norrønt og moderne isjandsk med nær på same rettskrivinga. Men den dekker da over at uttalen av bokstavane er ulik på dei to stadia, og den kan gi mange eit gale inntrykk av språkutviklinga. Det gikk langt inn på 1800-talet for endatil språkvitkapsmennene forstod at uttalen i norrøn tid var annleis enn i moderne isjandsk. Isjendingane har nemlig alltid kunna lese og forstå dei gamle bøkene sine.

Samanhkna med dialektstilhadene her i Norge er uttale-motsjadene på Island småe. Men med dei store lyduvik-lingane har det òg vakse fram noen ulikskapar mellom landsdelane. Noen av dei kan vi enklast syne slik:

Skrifmålet: Hvað langaði stelpurnar í þann daginn?
Uttalen på

Nordvest-

Island: Kvað langaði stel/þurðar í þann daðinn?

Nord-

Island: Kvað laongaði stelþurðar í þann daðinn?

Soraustr-

Island: Hvað laongaði stelþurnar í þann daðinn?

Sor-

Island: Hvað laongaði stelþurðar í þann daðinn?

Sorvest-

Island: Kvað laongaði stelþurnar í þann daðinn?

(= Kva hadde jentene hug på den dagen?)

(Dei kursiverte bokstavane viser lydar som er ulike.)

Det fins ein del andre uttaleskilje òg, som vi skal oversjå her. Men vi må føye til at dette oversynet dekker over eit sermerke for dialektane på Island: ein finn aldri klåne målforegrenser, og dei fleste stadene lever fleire uttale-varianantar side om side. Derfor kan ein bare tale om at den

og den uttalen dominerer eller har sterkast konsentrasjon i det òg det området. Målforegrensninga på Island bruker derfor statistikk for å syne utbreiinga av ymse uttalar.

Vi har her altså sett at dogmet om at isjandsk språk har levd uendra, og at det er einskaplig for heile landet, ikkje held. Det må sterke atterhald til. Men samanhkna med den store språkutviklinga og målforeoppdelinga i Norge er det sjølv sagt ei viss sanning i dogmet samtidig.

Kvifor få endringar og dialektiskilje?

Det er blitt ståande mest som ei gåte at isjendingane har kunna halde på målet sitt med så få endringar, mens granne-måla har utvikla seg så mye at moderne skandinavar har store vanskar med å lese det forfedrane for 700–800 år sia skreiv. To årsaker til den isjandske konservatismen som ofte har vore nemnte, er samlingane på Alltinget kvar sommar og den utbreidde lesekunna gjennom alle hundreåra. Från igjennom heile mellomalderen og inn i ny tid skreiv isjendingane bøker på morsmålet, og bøkene blei spreiddle i avskrifter. Det har vore vanlig å lese høgt or desse bøkene. Desse opplesingane kan ha påverka den høgtidlige fortelje-stilen, men det er vanskeleg å tru at dei kunne staege ei språkutvikling som andre krefter dreiv fram.

Til Alltinget drog bare ein svært liten del av dei vakse isjendingane, og dei var der bare noen få dagar for heile året. At samtalane der skulle verke noe inn på språkutviklinga i landet, er ein heilt urimelig påstand. Når desse to årsakene er drøtt så sterkt fram, er nok det eit resultat av ei nasjonal-romantisk oppfatning av historia.

Å få ei full forståing av korleis ei språkutvikling skjer, og for den saks skuld kvifor den ikkje skjer, er uråd. Men eg skal nemne noen av dei særmerkte samfunnstilhøva på Island som kan ha vore med og bestemt språkutviklinga og halde språket så konservativt.

Ein del av forklaringa til mange endringar, t.d. i dei norske målføra, er påverknaden utafrå, t.d. frå grannebygda. Når ei ending først er oppstått ein stad, breier den seg ofte utover geografisk. Utbreiinga kan skjje enten ved dei vanlige sambandet mellom grannesamfunn eller ved at folk flyttar og tar med seg målføresetemerk.

Island er eit isolert øysamfunn, som stort sett har vanta denne påverknadsfaktoren. Sambandet med grannelanda blei etter måten lite. Og det har heller aldri skjedd noen merkande innмиграsjon av andre folkegrupper.

Samfunnsutviklinga på Island stod mest som still til 1800-talet. Landet var eit stabilt bondesamfunn, ei mellomaldersamfunn. Den tekniske utviklinga var svært lita, næringslivet og reiskapskulturen var mest den same gjennom alle hundreåra. Verken byar eller handelssentra voks fram, og heller ingen industri. Det gjeld sjølvsagt små atterhald på denne framstillinga. Men hovudpoenget er at utviklinga av kapitalismen på kontinentet påverka samfunnsstilhova på Island svært lite.

Island vanta ikkje bare bysamfunn. Bondesamfunnet var heller ikkje inndelt i bygdelag slik som hos oss, heller ikkje i småe landbyar, som på kontinentet eller i Danmark og Sverige. Det er mest einbolte gardar som ligg langt frå kvarandre. Derfor er dei garden som utgjør samfunnet for dei som veks opp, fordi sambandet med grannegardane blir så lite.

I dei småe gardssamfunna lærer dei unge språket av dei eldre. Målet til dei eldre dannar mønster, og dei har *kontroll* med det språket dei unge lærer seg. Derfor blir nyovringar kjovde og kan vanskeleg breie seg. Språket blir heller ikkje noe middel til å uttrykke solidaritet med folk innafør eit geografisk avgrensa område, som bygda eller landsbyen. Landsbyopposisjonar blir det lite av med det spreidde busetningsmønsteret. Når dessutan folk på garden ofte kom frå ulike landsdelar, voks det ikkje fram isolerte tradisjonar.

Motsetnaden til dette finn vi i bysamfunn eller på tettstader. Der blir språket både eit geografisk kjennemerke

og eit generasjonskjennemerke. Ein uttrykker *solidaritet* gjennom språket. Dei unge i by eller grend lærer språket først og fremst av kameratflokken, som dei kjenner seg knytte til. Derfor kan nyutviklingar lettare slå igjennom i språket til dei unge, og dermed gå inn i dialekten.

Frå den seinare tida på Island kjenner ein òg til at målforedrag er formidla til nye landsdelar gjennom tettgrender eller fiskevar. Kor viktig denne språksosiologiske faktoren er, ser vi lett om vi samanliknar med andre samfunn, t.d. vårt eige land. Eller vi kunne ta Farøyane, som òg er eit isolert øysamfunn. Der er det etter måten store dialektskilnader, og ei av årsakene kan vere at busetnaden er samla i smågrender eller landsbyar.

Dette siste momentet kan hjelpe oss til å forstå både det konservative draget i islandsk språk og dei svært småe dialektskilnadene. At språkutviklinga har vore så lik over heile Island, kan vi òg forklare med at det innafør det islandske samfunnet har vore store «folkelvtingar» trass i dei store avstandane og det vanskelege terrenget å ta seg fram i. Frå den eldste tida veit ein at høvdingane flytta med folk sine rundt på hovudgardane sine, som kunne liggje svært spreitt. Bøndene var heller ikkje så bufaste av di islendingane aldri har hatt odelstret-systemet.

Island blei aldri noe foydalsamfunn med band på under-såttane, som hindra dei å flytte. Folk kunne reise fritt. Dei mange som slo seg på hestehandel, drog rundt heile landet.

Fisken langs kysten var sesongfiske. I sesongane reiste bøndene langt av stad, og dei samla seg i fiskevar nær fangstfelt.

All denna ferdsla gjorde det lettare å slå seg ned på nye stader for å sette bu eller ta seg teneste. Det var vanlig å hente ektemaken frå andre landsdelar. At folk er fødde og oppvaksne ein stad, men slår seg til for resten av livet på ein annan kant av landet, er derfor særmerkt for det islandske samfunnet.

Dei samfunnsstilhova vi her har vore inne på, kan seie oss noe om vilkåra for store eller småe forandringar i språket. Kvifor språket har store endringar neti i Jydverket, mens

det er svært konservativt elles, kan vi t.d. ikkje forklare på denne måten, og kanskje har vi heller ikkje løyst endelig den store gåta om islandsk språkutvikling.

Den ubroten tradisjonen

Reformasjonen blei eit vendepunkt i språkhistoria i mange land. Morsmålet blei nå tatt i bruk i Bibelen og i kyrkjelivet. I Norge og på Færøyane blei den nye kyrkjeskripnaden lagnadslung av di morsmålet stod politisk sett for svakt til å bli tatt i bruk. Dansken fikk eit grunnfeste i staden.

Islendingane følgde òg med Norge inn i danskeveldet, men dei lei likevel ikkje same lægnaden under reformasjonen. På Island var den litterære tradisjonen sterk p.g.a. sambandet mellom verdslige høvdingar og geistlige. Det var høvdingane, storbondene, som åtte kyrkjene og tilsette prestane. Dermed kunne økonomisk overskott og boklig lærdom sameinast. Islendingane kom derfor stadig til å lage bøker på morsmålet, og det blei naturleg å omsette Bibelen til islandsk. Såleis var det islandske skriftmålet sikra ein samanhengande tradisjon. Den siste katolske bispem, Jón Arason, hadde skaffa eit prenteverk til Island i 1530-åra, over hundre år før Norge fikk noe. På det trykte biskop Guðbrandur Þorláksson bibelomsettinga i 1584. På dette prenteverket kom det òg ut ei mengd andre bøker i åra frametter, mest religiøse sjølvstakt. Dermed fikk bokkulturen eit enda betre feste blant islendingane.

Jamvel om Island var ein fattig nasjon, hadde det allittid ein intellektuell elite. Landet hadde skolar sjølv, og etter reformasjonen reiste dei fremste til København for å studere. Dei følgde allittid med i europeisk åndsliv.

Humanismen, som følgde i fotefara på reformasjonen, hadde klassiske ideal. Dei lærde henta derfor mye inspirasjon frå den gamle romerske kulturen. For islendingane låg dei nærare å leite attover i sin eigen sterke tradisjon. Dermed

får vi dei første vinemåla om korleis språket gir menneska byrgskap, fordi språket kan syne det nære sambandet med ein «gullalder» i historia, sambandet med forfedrane.

Denne byrgskapen var det som dreiv *Arngrímur lærði* (1568–1648) til å arbeide ivrig for å reinse ut att dei mange innlånne glosene reformasjonsskribentane hadde lagt seg til å bruke i dei religiøse skriftonene. Han blei den første som argumenterte for ei *hreiningustefna* (målreinsingsrørsle), og han slo fast det dogmet som lenge rådde, at islandsk og norrønt var eitt og same språket.

Stolt av morsmålet sitt var *Jón Ólafsson* òg, som kring 1730 heldt ein tale i København der han rosa islandskan for å vere det eldste levande kulturmålet i Europa. Ordtydingane var klårare i islandsk enn i noe anna språk, og islandskan hadde halde frå kvarandre dei orda andre mål hadde blanda saman!

Det blei laga fleire ordboksmannus i denne tida. Det synner att dei lærde hadde fått stor interesse for det islandske målet. Men denne interessa hadde ingen stor innverknad på sanfunsnlivet, den var avgrensa til dei intellektuelle kretsane.

Utlandsk påverknad

Det islandske ordtilfangget levde ikkje heitt upåverka. Dei fleste lånorda i den religiøse litteraturen blei trullig bare litterære ord. Kvardagsmålet blir meir påverka av terminologien i handels- og arbeidslivet. På 1400-talet og framover dreiv mange tyskarar handel på Island, og med einveveldet i 1662 tar danskane over all handel. I samsvar med vanlig økonomisk politikk på den tida blei all handel på Island monopolisert under eitt selskap.

På 1700-talet tar islendingar til å reise til Danmark for å lære seg handverk. Dei nye omgrepa og dei nye varene som kom med denne kontakten med omverda, drog med seg glosar av dansk og tysk opphav. Og så lenge sentraladministrasjonen låg i København, var det heller ikkje til å

unnngá at administrásjónsmálet og lovmálet på Island blei påverka av dansken.

I 1813 kom den danske målgranskaren Rasmus Rask på gjesting til Reykjavík. Da skreiv han:

«Lilles . . . trur eg at det islandske málet snart vil dø ut. Eg trur neppre at noen vil forstå islandsk i Reykjavík om 100 ár, og neppre noen i heile landet 200 ár deretter, om alt held fram slik det har gått til nå, og om det ikkje blir reist sterke mottiltak. Endatil hos dei beste menn er annakvart ord på dansk. Hos almugan vil málet halde seg lengst.»

(Brev til Bjarni Thorsteinsson 30/8-1813)

Desse utsegnene var svært pessimistiske, men dei var òg sterkt overdrivne. Reykjavík som så smått var byggt fram som by på denne tida, var halv dansk. Men knotinga på dansk var avgrensa til hovudstaden, *dönskustettinnar* — dei danske elosone — var mest eit byfenomen. Dei vitnemála ein har frå bygdemála, t.d. eventyroppskrifter, syner at språket der var svært reint og upåverka.

Striden for nasjonal sjølvstende

Mens monopolhandelen rådde, var det bare utlendingar som styrte handelen, og dei flådde islendingane så godt dei kunne. Dei selde dyrt og betalte dårleg for dei varene islendingane eksporterte. Det blei tunge år for Island, og landet blei meir og meir utsvelta.

I siste delen av 1700-talet braut liberalismen og frihandelsfilosofien igjennom. Kapitalismen hadde nådd det steget der det var nødvendig med fri tevling. Da monopolhandelen på Island blei avskipta frå 1. januar 1788, begynte ei ny tid for nasjonen. Den danske regjeringa prøvde ei tid til og med å hjelpe fram eit islandsk borgarskap, og den grunnla seks kjøpstader.

I første halvdel av 1800-talet fans det få sjølvstendige

islandske borgarar. Handelen var i hendene på nesten bare danskar, og islendingane dreiv oftast bare danske filiarar. Men *Jón Sigurðsson*, den største sjølvstendekjempa i førre hundreåret, gikk i brodden for å få avskipta dei siste restriksjonane og handelsrettane. Det lykkas i 1855, da blei all handel heilt fri for alle. Nå stod islendingane sterkare. I 70- og 80-åra sprang det fram samvirkelag som arbeidde for å knekke det danske handelsoverfaket. Det var bønder som på den måten synte politisk medvit, og som kunne skape ein effektiv organisasjon. Kring 1900 var 80% av detaljhandelen i hendene på islandske kjøpmenn og kjøpsamlag. Grossisthandelen blei enda mest bare driven av utalandske firma.

Fiskeeksporten og fiskeflöten ekspanderte òg sterkt i siste delen av 1800-talet, og det var kjøpmennene som investerte i dei nye båttypane. Vokstere i handelen og det kapitaliserte næringslivet kan vi t.d. sjå av folkeauken i Reykjavík. Hovudstaden voks frå 300 innbyggjarar ikring 1800 (= 0,6% av heile folketallet, ca. 47 000) til 3 000 innbyggjarar i 1874, 6 682 i 1900 (= 8%) og 82 000 i 1973 (= 40,4% av heile folketallet, ca. 203 000).

Det islandske borgarskapet som fikk nasjonale økonomiske særinteresser, blei drivkrafta i sjølvstendestriden for Island. Motstandaren var det danske einveldet, og den nasjonale sjølvstendestriden blei òg knytt saman med krava om demokratiske rettar. Dermed kunne det oppstå ein brei allianse mot danskestyret, og sjølvstendestriden kom til å engasjere store delar av folket.

Dei blei tidlig ei merkesak å atterreise det gamle Alltinget. Det skjeddde i 1845, men det fikk bare rådgivarfunksjon. Leiara for sjølvstendestriden i store delar av førre hundreåret var Jón Sigurðsson, som òg var president i Alltinget i lang tid. Han kom til å prege nye av kulturlivet på den tida, og han stridde ivrig for å skape eit islandsk kjøpmannskap.

Striden mot den danske kongemakta blei lang og hard. Ein viktig måte å mobilisere folk på var å kalle saman til møte på Þingvellir, alltingsstaden som da var snart 1000 år

gammal. Framover 1800-talet var det fleire slike møte. I 1874 skipa islandske politikarar ti ei 1000-årsshøgtid der til minne om landnåmet, og det samla seg fleire tusen frå heile landet. Arrangementet var ein lekke i presset dei prøvde å legge på danskekongen for at han skulle gi dei ei grunnlov. Det fikk dei det året, med lovgivingsrett for Alltinget. Men eiga regjering fikk ikkje Island før i 1904, og fullt sjølvstyre oppnådde dei først i 1918. Frå da av og fram til 1944 var islendingane i union med Danmark med felles konge og utarikspolitikk. I 1944 erklærte landet seg som sjølvstendig republikk.

10. mai 1940 blei Island hærsett av England, og den islandske regjeringa godtok situasjonen for ikkje å bli offer for Tyskland. Året etter tok amerikanarane over for engelskmennene med lovnad om å dra seg ut når krigen var over.

I 1949 gikk Island med i Nato. Det blei da lovt at det aldri kom på tale med noen utalandsk hær eller base på Island i fredstid. I 1951 gikk likevel ei sentrums-høgre-regjering med på at amerikanarane fikk plassere ein base med *varnartid* (= vernesyrakar) på Keflavík. Regjeringa viste til den spente situasjonen under Koreakrigen og gjorde vedtaket utan å kalle saman Alltinget. Etter den tid har striden mot dette imperialismesymbollet vore ein sentral del av venstrepolitikken på Island.

Striden om å sikre fiskerfeltet rundt Island har vore retta først og fremst imot England og Vest-Tyskland, båe Nato-medlemmer. Sosialistane har sett striden i samanheng med trugsnåla frå den vestlige imperialismen og Nato. Janvel om dei tre torskestridane (1958–61, 1971–73 og 1975–76) har vore nytta ut i indrepolitisk partistrid, har dei styrkt samhaldet og forsterka medvitet om kor trugande og farlig presset er utifrå på det svake Island. Desse ytre trugsnåla, som har vart ved heilt fram til denne dag, har kunna engasjere helle folket og samle det kring nasjonale verdjar. Denne over 150 år gamle sjølvstendestriden må vere med på å forklare dei fastrotte språkpolitiske haldningane blant islendingane.

Næringsliv og indre motsetningar

Det gamle islandske samfunnet var eit bondesamfunn, og fisket blei drive mest til eigen matauk bare. På 1800-talet er det lite og inkje industri i landet. Derimot fikk Reykjavík ein del handverkarar. Framvokstren av ein moderne arbeidarklasse kan vi scie kjem med den nye fiskellöten. Før dreiv bøndene mest med opne robåtar, men i siste delen av 1800-talet, særlig etter 1870, gjør dekkbåtane sitt inntog, og det er mest kjøpmennene som eig dei. Mannskapet er eigedomslause fiskarar. Ein stor del av denne fiskellöten hørte heime i Reykjavík og Vestfjordane. Kjøpmennene stod òg for tilverking og eksport av kleppfisk. Fiske og fisketilverking var såleis første grunnlaget for arbeidarklassen.

Island har aldri blitt noe industriland, men 1900-tals-samfunnet har likevel skapt mange nye yrkesgreiner som lever av å selje arbeidskrafta si. At Island var på vegg inn i det moderne Vest-Europa, ser ein godt av mellomkrigs-historia. Islendingane fikk da merke sitt av dei internasjonale krisene med arbeidsløyse og klassekonfliktar. I desse åra blir det tak i den islandske arbeidarrørsla, som politisk sett får både eit sosialdemokratisk parti (*Alþýðuflokkurinn*) og eit sosialist/kommunistparti.

Etter andre verdskrigen har ikkje dei politiske motsetningane blitt mindre. Og landet har til tider hatt verdsrekord i streikar. Klasseskilnadene kan vere store liksom i andre vesteuroppeiske land, men landet skil seg likevel ut med at sirkulasjonen mellom klassane er stor. Moderniseringa har gått så snøgt at borgarklassen ikkje har hatt tid til å skape seg sin klårt åtskilde borgarkultur. Dermed vil heller ikkje motsetnadene i samfunnet te seg like klårt som i andre land. Eitt uttrykk for det er t.d. at fagrørsla i dag ikkje er knytt til arbeidspartia meir enn til andre parti. Under slike tilhøve er det òg vanskelegare å sjå kulturkonfliktar.

Det islandske partibildet kan ein ikkje utan vidare samanlikne med vårt. På venstresida er *Alþýðubandalagið*

(= Folkalliansen) størst, det omfatter sosialistar og kommunistar. Det eldste klassepartiet er *Framsóknarflokkurinn* (= Framgangspartiet), som mest har tala bøndene si sak, og som har mye av utgangspunktet sitt i samvirketørsla. Det har lenge vore nest største partiet og har den siste tida sete i regjeringa, stundom i samarbeid med Folkalliansen, stundom saman med det største partiet, høgrepatriet *Sjálfsstjórnarflokkurinn* (= Sjølvsvendepartiet).

Opplysning på heimlandet

I siste halvdel av 1700-talet vann fysiokratismen fram i det danske kongeriket. Ein hovvridé der var å auke den nasjonale rikdommen med å styrke særleg jordbruket, primærnæringa. Men til det måtte bøndene få opplysning, og det blei skipa t.d. Landbrukssekskab i Danmark, Viskapssekskabet og Norges Vel her i landet. Islendingane følgde med, og *Lærdónslistafélagið* blei skipa i 1780 i København. For opplysningsmennene der stod det klart at islandske bønder måtte opplystas på islandsk folkemål. Lærdónslista-félagið gav ut ei mengd skrifter til allmugen med orientering om nye emne, som sjølvsagt trong nye ord. I staden for å låne ord utafra leita lærdónsmennene etter tilfang i den gamle litteraturen og prøvde på den måten å skape utbyingsord. Dermed skapte dei den særmerkte og sterke *nýyrðastefnian* – nyordstørsla. I lovene for laget står det strenge reglar om at lærdónsskriftene ikkje skal spille det islandske språket med utalandske ord. Tilhengarane såg ei stor oppgåve i å halde målet reint og fagert. Bare lånord som var lånte før 1400, kunne godtakas.

Denne tørsla henta òg noe inspirasjon frå den tidlige romanikken som voks fram i Tyskland. Den var først ei litterær rørslé, men formidla òg den veksende nasjonale interessa som greip om seg i mange europeiske land.

Romanikken og den borgarlige nasjonalismen

Ideologien til det danske einveveldet var at kongeriket var ein einskap, alle var undersåttar i det danske riket. Denne einskapstanken hadde òg sine lakeiar på Island. I 1770 sendte t.d. rektor Bjarni Jónsson i Skálholt eit brev til landsnemnda, eit administrasjonsorgan for Island, der han gir uttrykk for at islendingane nå bør følgje folkeikken i andre land. Eitersom dei er under dansk styré, bør dei legge av både språket og dei særmerkte klesdraktene. «Jeg anseer det ikke alene unnyttigt men og desuden meget skadeligt, at man skal beholde det islandske Sprog.»

Men desse få lakeiane blei einslige svarer. I staden for at Island blei oppslukt av det danske riket, tok nå den nasjonalpolitiske striden til å vinne fram blant islendingane.

Mens det nasjonale borgarskapet smått om senn kjempar seg fram, får òg den nasjonale kulturen og det nasjonale språket ein klar politisk funksjon. I konfliktane og tevlinga med utalandske interesser gav det nasjonale sinnelaget styrke og samhold. Derfor er det ikkje tilfeldig at nasjonalromanikken grip så sterkt om seg i denne tida. Språkpolitisk gir den bør under vengene på språkreinsingsrørsla og nyordstørsla.

I førsteinga av 1800-talet hadde Island mange intellektuelle som blei føregangsmenn i språkreinsingspolitikken. Somme av dei kom frå dei nye islandske handelsfamliane. I 1816 gikk fleire saman og skipa *Hilð Islenzka bókmenntafélag*, eit litteraturselskap som ennå lever. Det kom nå ut fleire opplysningskrifter, og det litterære livet voks. Igjennom all litteraturen frå 1800-talet går det igjen ein sterk hets mot danismane og dei som lykte det var flint å stå om seg med utalandske ord.

Hovudinnhaldet i nasjonalromanikken var å syne røtene bakover til ein gullalder og dra fram den kultur- og språk-arven som folket hadde skapt eller tatt vare på. Det urørte og upåverka var det edlaste. Nasjonalromanikken hadde sin eigen filosofi, sine udiskutable sanningar og verdjar.

Utgangspunktet var at nasjonen, dei folkegruppene som har eitt same språk, er den einaste naturlege politiske eininga. Samlivet i nasjonen har skapt ein særmerkt åndelig fellesskap, 'folkéanda', som ytrar seg gjennom språket og folkediktninga. Dei roynslene folket (nasjonen) har gjort seg fram gjennom historia, er meista ut i 'folkéanda' og lever dermed i språket.

Førestellinga om dette nære sambandet mellom ånd og språk ser vi t.d. i desse orda som språkgranskaren Rasmus Rask skreiv om det islandske språket:

«Det skal vere ei trøst og glede for meg å lære dette målet og sjå av skriftene på det korleis menneska før har tolt motgang, og med djerv hug stått imot. Eg lærer ikkje islandsk for å få kjønnskap til politikk, militær strategi eller slikt, men eg lærer islandsk for å kunne tenke som eit menneske, for å drive ut den audmjuke husmannsánda som oppsedinga har prenta inn i meg frå barnsbein av. Eg lærer islandsk for å glede hug og sjel slik at eg blir i stand til å gå uredt i farar, og slik at sjela mi heller vil seie farvel til lekamen enn endre eller gå frå det den har fått si fulle og faste overtøying om er sant og rett.»

Språket hadde sitt eige indre liv og si naturlege utvikling. Men det kunne komme til slikt som skipa den, nemlig lån og påverknad utafå. Slikt *spillir* (= øydelegg, skjemmer) språket. Det som held seg, omtalar íslendingane derimot med adjektivet *heilbrigðir* (= sunn, helsesam). Det opphavlege var det beste, det innlånne måtte ut att. Dermed var språkreiningsideologien utforma. Og estetiske dogme og vurderingar innprenta dei same verdiane.

Det arkaiske språket og den gamle litteraturarven blei sjølvsaugt eit sterkare og meir skinande symbol i den nasjonale oppreisingstida enn det noe anna folk kunne hente fram og pusse eiren av. Her låg eit mektig politisk våpen. Historia til Island frå frihandelstida og fram til i dag har vore ein strid for nasjonale rettar, for sjølvstende og for å sikre livsgrunnlaget sitt. I striden mot kreflene utafå var det samhaldet og

fellesskapen som gav styrken; kultur- og språkarven gav íslendingane kveik og byrgskap. «Språket vårt har vore den beste skolen folket vårt har fått,» hevdar ein íslending (Guðmundur Finnbogason: *Íslendingar* 1933 s. 114).

Purismen

Som vi alt har sett, har purismen røter langt attende på Island, og den politiske utviklinga på 1800- og 1900-talet har gjort denne språkpolitikken diskutabel. Behovet har ikkje blitt mindre for å syne røter attover og for å ha eit konkret uttrykk for sitt nasjonale særpreg.

I første halvdel av 1800-talet blei det gjort mye for å luke ut den utalandske skrivesstilen, t.d. tysk og latinsk ordstilling. Det gamle målet i ættesogene blei nå mønstret i så sterk grad at *Jón Arnason* t.d., som stod for insamlinga av eventyr og segner kring 1860, hadde vanskar med å godta alt han møtte i den folkelige stilen. Han såg seg nøydd til å rette somt til det som var «betre».

Det mest særmerkte ved islandsk språkpolitikk har vore det enorme arbeidet som er lagt ned i å skape nye ord for å namngje nye fenomen og til å byte ut uheldige innlån. Denne ordskapinga — *ordsmíði* — har skribentane i stór munn stått for gjennom skriftene sine. Og gode ordframlegg har slått igjennom. Men i noen høve er politikken blitt institusjonalisert. I 1919 t.d. sette Ingenjörforeninga ned ei nemnd som gikk igjennom alle fagtermane innanfor sitt fag og laga utbytingsord. Sia har andre yrkesgrupper følgert etter. I 1964 blei det skipa ei offisiell språknemnd som skal samordne alt språkarbeidet.

Men språkreiningsarbeidet ville aldri kunne slik fram om det måtte lide hare på offisielle institusjonar og organisasjonar. Store delar av folket er opplatt av desse språkspørsmål, og det er utruelig mange som kjem med framlegg til nyord. Somtid kan det verke som reine sporten, som når det vekkeaste radioprogrammet om islandsk språk ber folk

komme med framlegg til nyord. I 1969 kom det t.d. 14 framlegg til eit islandsk ord for 'trim'. Og når dei nye orda så lett glir inn i språket, fortel det òg om ei særmerkt velviljing holdning.

Mange av nyorda er sjølvsaft omsetningar av dei tilsvarende utalandske, som t.d. *rafmagn* for elektrisitet (*raf* = ray, som på gresk kallas elektron, *magn* = kraft). Eller dei kan vere meir forklarande, som t.d. *sjóinnál* for politikk (*sjóm* = styring, *nál* = saker, emne, spørsmål). Men slike ord kan ofte bli lange og tunge, som t.d. da ein trong eit ord for jettfy. Det blei først tala om *þrýstlofsflugvél* (= pressluftflygemaskin), men snart kom ein på ordet *þota*, som er stutt og greitt. Det blei godtatt med ein song av alle. Ordet var nytt, men alle forstod at det var knytt til verbet *þjótta* med partisippet *þotinn*, som tyder 'å blåse' eller 'å fare snøgt'. I andre tilfelle går ein til det norrøne målet for å hente tilfang. Da telefonen og telegrafen kom, prøvde ein seg òg med fleire omsetningar. Men da ein fann på å bruke eit glømt ord, *sími* (= tråd), for fenomenet, gikk det raskt inn i målet.

Da meieria på Island skulle lansere den nye pappkartongemballasjen, kalla dei inn til pressekonferanse. Dei hadde da òg tenkt ut eit namn på den nye vara. Men ein av journalistane tykte det var ei lite slagferdig nemning og kom brått på at ein kunne kalle emballasjen *mjólkurþyrna*, *þyrna* går på at kartongen er kantete. Da avisene kom ut neste dag, var det bare dette eine ordet som blei brukt, og mjólkkartongen har aldri heitt noe anna.

Ein løyndom bak den sterke ordlagingsvna er at islandsk-en har så mange avleingsmåtar, og at språksystemet i seg sjølv er så konsekvent at samanhangen mellom orda er klår for alle. Språket er gjennomsiktig, som dei sjølv seier.

Men ikkje alle fremmende ord er ei forbanning. Dersom ordet er stutt og greitt, og det kan føye seg inn i islandsk lyd- og fornsystem, kan det heller vere ein rikdom å få det inn. Språket treng nye ordsommar òg. Ordet 'bil' har

islandskent godtatt, men i forna *bill*, slik at det rettar seg etter eit vanlig bøyingsmønster for substantiv. Og ein jeep har fått namnet *jeppi*, så høver det òg inn i målet.

Talemåtsnormering

Språkholdingane og språkidena har vore svært einsarta og svært ingroddde i heile folket på Island. Det arkaiske og einskaplige språket var den store byrskapan. Men det kunne irritere at røyndommen ikkje heile stemte med idealet på alle punkt, og det kom fram ønske om å rydde ut språkdrag som ikkje kunne reknas for godt og opphavlig mål.

Kring siste verdskrigen drog Björn Gudfinnsson rundt kring heile landet og gjorde den grundigaste dialektgranskninga som noen gong er presert på Island. Han intervjuar 10 000 personar, mest skoleungar. Formålet var å kartlegge kor utbreidde ymse uttalemåtar var, og granskninga skulle danne grunnlaget for ein omfattande plan om å rydde ut dei uttalevarane som ein meinte var mindre gode. I så å seie alle tilfella galdt det å få gjennomført den mest opphavlige uttalen, og den skulle gjennomførast over heile landet.

Normeringa skulle skje gjennom skolorne, gjennom radio og teater. Etter krigen la departementet fram eit forslag til normering, der det peika på kva som var uheldige uttalemåtar. Dette framlegget gikk vidare til ei universitetsnemd som greidde å moderere det på mange punkt. Men etter det var ferdigbehandla, har det ikkje fått stort å seie.

Den uttalen som mest eintydig er blitt fordømt, er det såkalla *flánneli* (= gapande, slurrete uttale), som står i motsetnad til *réttinneli* (= rett uttale). Det breidde seg ei tid svært snøgt utover, helst i førre hundreåret og stod sterkt både aust og vest i landet, og dels på Nord-Island. Lydane *i* og *u* hadde her fått så open uttale at dei hadde falle saman med *e* og *ö*. Orda *viður* (= ved) og *veður* (= vær) var derfor blanda i hop, likeins *flugur* (= fluger) og *flögur* (= flak).

Når nett flámmeli har fátit eit sá negatívt stempel på seg, kan det komme av at det breiddde seg først med fiskarane, dei første proletarane, í ymse fiskevær. Ái fenomenet í dag fíns på íre geografsk átskíldde omráde, kan óg tyde på at útbreíngga har skjedd slík. Í dette hundreáret har skolaner gjórt sítt beste for á rydde ut denne úlykksalíge «uttalefeílen», og í dag er det íkkíe stort att av den takk vere ein samstemmíng hets.

Í dag har denne norrmeníngsívoren tatt sterkt av, og alle kan tale kvar med sín nebb. Álle kan bruke sín díalektuttale, den blír godtatt allstáð. Eínast í díadio, fjernsýn og på teater legg ein vekt på god og rett úttale. Óg ídeala om godt og rett sprák lever víðare, slík at mange legg seg etter eit *vandad mál* (= velpleidd sprák). Det blír setti på som posítívt, og det skaper vórðnad.

Rettskríving

Ví har vore ínne på at ein kan bokstavere moderne íslándsk og norrønt nesten líkt. Det var på slutten av 1800-talet at ein skapte báde den rettskrívníngsnormalen ein bruket på atgívníngar av norrøne tekstár, og den ein bruket på moderne íslándsk. Det blei dá víkíng á fá fram nettopp dei kláre líkskapane mellom det gamle og nye málet. Eí rettskrívníngs-éndríng í 1929 gíkk eit steg léngr på den leia: dei norrøne lange e'ane (é) hadde ein for skríve etter úttalen: *je*, ná gíkk ein tílbake til *e*.

Í lange tíder har det státt stríð om ein skulde halde på skrívníngmáten med *z* for úttalen *s* í ord som stár í samband med andre ord med *d*, *ð* eller *t*, t.d. *bestur* (tíl *betur*) og *íslenzk* (tíl *íslánd*). Ná úttalen her í dag er *s*, er det íkkíe alltíð lett á víte náe ein skal skríve *s* og náe *z*. Derfor har det vore lagt ned nendelíng mye pugg og terp í skolaner for á fá elevane tíl á lære dette. Stríden har vore hard, og den har ríve med mange. Í 1974 blei det vedtatt í Állíngget at ein skal kunne skríve *s* í alle dei orða som for hadde *z*. Trulíng har dermed *z* én fátt dódsslótet. Men den har framleís

síne trúngne tílhéngrar som har reíst saka på ny og víl gjóre om att vedtaket. Dei ser på det som eit sprákíng forfáll at ein íkkíe léngr skal gjóre denne skínaden í spráket som sýner opphavet tíl orða.

Í úttalen skíli ein íkkíe léngr mellom *i* og *y*, *í* og *y*, *ei* og *ey* í íslándsk. Det har óg vore framne forslag om á fjerne dette skíljíet í skríft ettersom det íkkíe fíns í talemálet. Men av dí ein dá vílle fá eí mengd tílfalle der úlíke ord hadde same skrívníng, har ísléndíngane vore noksá samstemmíng om á halde på den gamle skrívníngmáten her. Men det blír lagt ned mye árbeíd í skolaner for á fá ínnóvt dette skíljíet óg. B. M. Ólsen fann í sí tíð ut at 20% av sprákfeíla í skolarbeíða galdt feílskrívníng av *i* og *y*, *í* og *y*, *ei* og *ey*.

Tíl híjelp í opplíeríngga bruket ein reglar som går på á sýne samanhénng med andre ord í spráket, t.d. at [*hlíttur*] má skrívas med *y* om det kíem av *hljóta* (= lyte), men med *i* om det kíem av *hlíta* (= líte), og at [*dréimn*] (= drómme) má skrívas med *ey* for dí det er í slekt med *drámmur* (= dróm). Disse pedagógíske regílane gír dermed elevane samtíðíng óg svárt god ínnískt í korleís spráket er oppbygd.

Fólgnene av sprákpolítíkken

Den íslándske sprákpolítíkken er på mange mátar svárt demokratísk. Sprákídealet hentar ein íkkíe hos akadémíkaren eller overklassen í Reykjavík. Bondemálet er ídealet, og det má prófessoren og dírektóren legge seg etter om dei víl bruke spráket tíl á skape seg vórðnad.

Den sterke purísmen gjór óg at alle menneske lett kan forstá ínnahaldet í dei nye omgrepa, og avstanden mellom fagsprák og fólkemál blír íkkíe sá stor. Fagspráket er lettare gíjennomsíktíng. Det blír derfor íkkíe sá lett for ekspertar og polítíkarar á útøve makt med fíne og mýstíske utalándske ord. Eín annan posítívt verkíng ví óg má nemne, er at náe dei purístíske krava stár sá sterkt, er det íkkíe lett á bruke

fine utlandske ord for å marknadsføre nye varer. Ein kan ikkje bruke engelsk for å selje betre.

Men den språktilstanden vi her har skissert opp, er eit idealbilde som treng noen atterhald. Det arkaiske språk-idealet har skapt visse skilnader på skrift og tale. Purismen har skapt ein del ord som bare har fått plass i skriftmålet. Ordet *dráttarvél* har vunne plass i skrift, men folk vil dra på smilen om ein bruker det i talen. Da skal ein heller seie *traktor*. Ei nemnd gikk i si tid igjennom alle termane i fiskarfaget og laga islandske utbytingsord for alle dei innlånte glosene. Desse islandske orda rår i skrift, også innafør faget. Men fiskarane bruker dei tradisjonelle innlånte glosene når dei talar seg imellom.

I islandsk dagligtale, både hos høg og låg, fins ein del ord innlånte frå dansk, *dönkskulettur*. Det gjeld t.d. *kinni* (= kunde) for *váskkiptavinur*, *póllit* for *lögregla*, *skaffa* for *útvega* og *passa sig* for *geta sín*. Særlig i Reykjavík kan ein òg tale om ein del slangord som er lånte frå engelsk, og som sjølsagt ikkje kan brukas i skrift. Det gjeld t.d. *pretry* (= eng. pretty), *realdý* (= ready), *smák* (= smoke) og *monningur* (= money).

Den såkalla dativskykja rår vide og ser ut til å vere akseptert som talemål også av dei intellektuelle som eigentlig veit at dette er rekna for galen islandsk. Det er her tale om å bruke dativ i ein del uttrykk der skrifttradisjonen krev akkusativ. Mange seier derfor *mér langar* og *mér vantar* i staden for *mig langar* og *mig vantar* (= 'eg har hug på' og 'eg manglar').

Dei islandske boyingsmonstra er mange og ofte svært innfløkte. I noen tilfelle fins det derfor døme på at talemålet har prøvd å forenkle systemet. Det har såleis t.d. vore utbreidd i talemålet å bøye ord som *hellir* (= heller) på same måten som dei fleste hankjønnsorda: t.d. med å legge til -ar i nominiv fleirtal: *hellirar*, slik som *bátar*. Men skriftmålet har bare godtatt den norrøne boyinga: *hellir-hellar*, og den er på god vegg inn att i talemålet.

Dei arkaiske språkiðeala har òg fått mange til å sky yngre

konstruksjonar, slik som: *Það er þítt að byggja húsíð* i staden for det eldre: *húsíð er byggt* (= 'huset er bygd (ferdig)'). Denne nye konstruksjonen med *vera þítt að* kom opp først på 1500-talet og har altså ikkje vunne seg skikkeleg hevd ennå i skriftmålet.

Resultatet av det puristiske og arkaiske språkmønsteret blir ein stor stilskilnad på skrift og tale. Ein nasjon med ein samanhangande 900 år gammel skrifttradisjon får ei stor stilistisk spennvidd, både i ordtilfang, ordrak og i faste uttrykk og vendingar. I skrift bør både ordval og ordfølginge vere gammalvorne for å bli rekna for god stil. Det same legg ein seg etter i høgtidlig tale. Men i kvardagslige samtalar ville desse uttrykksmåtane verke latterlige. Slike stilskilnader gjør sjølsagt at skriftmålet blir vanskeligare å meistre enn om skriftmålsidealet var dagligtalen. Bare med ei stø stil-kjenste og med grundig øving og opplæring kan ein bli ein god skribent.

Ei følgje av språkiðeala på Island blir at den meste språkgranskninga er innretta på språkhistoria. Talemålsgranskning og språksosiologi fins det lite og ingenting av.

Massekultur og skriftmål

Kulturlivet på Island har alltid vore svært aktivt, og det har følgt med i internasjonal utvikling. Nordens eldste tidsskrift, *Skrúvir* (starta 1827), kjem ut i Reykjavík. Fast teater fikk landet i 1897, eige universitet i 1911. Radioen kom i mellomkrigstida, likeins kinokulturen. Og etter krigen har landet fått fjernsynssendingar. Bokproduksjonen er gammal, og i forhold til folketallet er den den største i verda. Det same gjeld avislesinga.

Island vil vere på høgd med samtida, samstundes som det vil vere seg sjølv. Derfor følgjer det med i popkulturen, men det har t.d. aldri vore så vanlig at islandske band syng engelske tekstar, slik vi kjenner til ifrå Norge. Men den moderne massekulturen gir store utfordringar til ein så liten

nasjon med bare 200 000 innbyggjarar. Det krev sterk vilje og store investeringar til å stå imot. Fjernsynssendingane frå den amerikanske basen på Keflavík blei for ei tid sia sett på som ein stor fare. Den sette fart i utbygginga av eit nasjonalt fjernsyn, og den amerikanske sendaren har mitta av-grense sendeeffekten sin, slik at den ikkje når ut over landet.

Nasjonale kulturspoersmál skapar alltid stor interesse på Island. Dei fleste diktarane har vel laga eit hyllingsdikt til morsmålet ein gong t.d., og det låg utruleg engasjement bak kravet om å «få heim att» dei gamle handskriftene som låg i boksamlingar i København. Da dette presisjespoersmålet var løyst, og dei første handskriftene kom til Reykjavík i 1971, var det høgtid og skolefeti i byen.

Den offisielle språkpoltikken er vanlig akseptert i dag òg. Men den moderne kulturutviklinga har skapt motsetningar også på dette feltet. Kanskje mest blant dei unge i Reykjavík har det komme ei språklig likesæle, dei legg ikkje vekt på å *vanda* (= stalle) språket sitt så godt som dei eldre helst ville. Språket deires blir kalla *skrinmál* (= språket til dei ukultiverte), og ein kan sjå dei omtala svært foraktelig, nærast som uttrykk for manglande åndelige interesser: «Det er derfor viktig at dei som vil hevde seg åndelig, ikkje lar dei uforstendinge forme språket sitt og dermed tanken.» (Halldór Halldórsson i *Þeirir um íslenskt mál*, s. 157.)

Ein god del av den populære litteraturen, kriminalbøker o.a., som er omsett, kjem ut i eit dårleg språk. Råde litteraturen og språkføringa skapar irritasjon og blir sedde på som ei kulturell forsimping.

I avisinnlegg kjem det ofte klager over denne språklige likesæla. Gjennomgangstemnet er at islendingane står i fare for å miste særmerka sine og for å miste sambandet med den norrone litteraturen. Ei popspalte i avisa *Djóðviljin* som blei utsett for eit slikt åtak, svarar med at den ikkje er interessert i at morsmålet skal vere eit gullaldermål som kan vere som ein museumsgjenstand: «Skal ein kunne bruke språket til å skildre og forstå popmusikken, må ein bruke eit levande språk.»

Oppsummering

Den islandske språkpoltikken har sine politiske foresetnader i trongen til samhald og sjølvhøvdning. Språkpoltikken har hatt sine sterkt demokratiske verknader, men den har òg vore så streng at den har skapt ein del motsetningar. Meir av det slaget kan dukke opp om dei ytre truugsmåla ein dag forsvinn.

Hittil har det vore vanskeleg å peike på noe samsvar mellom språkb Bruken og klasseskilja. Lagdelinga har heller ikkje vore så klar av di by- og industrisamfunnet er nytt, og ennå er det stor sirkulasjon mellom klassane. Men dei språklige motsetningane som fins, dei ulike variantane av islandskan, *kann* bli utnytta i eit moderne lagdelt samfunn. Kanskje er skrinmálið i motsetning til 'rett og godt' islandsk ei bygging?

Det er den strenge purismen som særprepar islandsk, og som skapar denne språklige motsetninga. Dei moderne samfunnsulhøva og den politiske situasjonen gir trulig ikkje dei same vilkåra lenger for ei brei oppslutning om den tradisjonelle språkpoltikken. Mange språkvitskapsmenn har sett dette og talar klokt om varsemd.

Politisk kan ein summere opp situasjonen i dag slik at venstrekreftene stor den offisielle språkpoltikken og ønskjer eit særmerkt islandsk språk med røter bakover for å kunne få fram motsetninga til og faren frå imperialismen. Dei konservative vil ikkje vere mindre nasjonale, og dei ønskjer ikkje å reise ein kulturstrid som kunne avdekke sosiale motsetningar.

Litteraturliste

- Hrein Benediktsson: «Icelandic Dialectology: Methods and Results» i *Íslensk mál III*, Reykjavík 1961-62.
- Halldór Halldórsson: *Þeirir um íslenskt mál*, Reykjavík 1964.
- Ulrich Groenke: «On standard, substandard and slang in Icelandic» i *Scandinavian Studies* 1966.
- Ivar Orngland: *Islandske gullalderdikt 1800-1930*, Oslo 1976.
- Heimir Dorleifsson: *Fvå einvelli til ljóveldis*, Reykjavík 1973.